

"ברחובות הגטו שרו שיר שתיאר את התחושה" - שירי עם בגטו ורשה

מערך שיעור א

מאת תמר מצ'אדו-רקטני ומרים נחום

א. מבוא: דיון – מקומם של שירי עם בתיעוד חיי היהודים בשואה

על תופעת השירה העממית בתקופת השואה כותב החוקר משה פראגר:

השיר העממי נבע ופרץ מכל עבר ומבעד לכל סדק, בכל התנאים ובכל הנסיבות [...] לא היתה אולי אף נקודת-ריכוז אחת של היהודים המעונים תחת עול הנאצים, אשר לא יצרה לה פזמוני-שירה עממיים משלה ולצרכיה.^[1]

■ כיצד אפשר להסביר את התופעה שמתאר משה פראגר? מה גרם ליהודים לשיר בכל מקום ובכל מצב בתקופה קשה זו?

ההיסטוריונית שירלי גילברט מציעה הסבר למשמעותם של השירים בעבור היהודים בתקופת השואה. קראו את דבריה וענו על השאלה:

"[...] בהיותם מנותקים – הן במישור הרגשי הן במישור הפיזי – חשו הקרבנות שחיוני שמשהו או מישהו ינצל כדי להעיד על מה שקרה: שהשיר שלהם "ממעמקי הגיהנום" יישמע וש"האחים מעבר לים" יבכו את האבדן. במיוחד מפני שהשירים יכלו להיות מועברים בעל פה ממקום למקום, הם נהיו לכלי מתבקש לצורך כך, ולראיה – מילות השיר עצמן מבטאות לעתים את הכוונה הזאת באופן חד-משמעי."^[2]

■ מה הייתה חשיבותם של השירים בעיני היהודים ששרו אותם בשואה, על פי הקטע שקראתם? מדוע, לטענת הכותבת, השירים התאימו לתפקיד זה?

דיון בכיתה

■ מהם מאפייניה הייחודיים של עדות מסוג זה? מה אפשר ללמוד משיר שאי אפשר ללמוד בדרך אחרת? (נסו לחשוב: באילו מצבים אנשים שרים? במה שונה השירה מדיבור?)

בשיעור זה ננסה "להאזין לגטו" ולהכיר את סיפורו באופן מעט שונה – דרך שירים שליוו את היהודים שחיו בו.

ב. פעילות: מציאות החיים בגטו ורשה לאור ניתוח שירים ועדויות

רות ציפריס, ניצולת גטו ורשה, מתארת את מציאות החיים בגטו. קראו את עדותה וענו על השאלות:

בסוף 1941 העוני בוורשה הגיע לשיא. כל פעם קיבלנו פחות תלושי מזון, ויותר אנשים מתו ברעב [...]. חלונות הבניין שגרתי בו פנו לרחוב אלקטורלנה, שחלקו השני היה שייך לרובע הארי. באמצע הכביש עברה החומה. בערב, כשהשתתק הרעש ברחוב, הייתי יושבת על יד החלון ומקשיבה להדי העיר הגדולה – הדיה של ורשה הארית: צפירת מכוניות, פעמוני חשמליות ולא מעט מוסיקה. שם, מאחורי החומות, חיו אנשים חיים נורמליים. שם אפשר היה לנוע באופן חופשי; ואילו אנחנו היינו כלואים, למעשה נידונים [...]. לפעמים שמענו צפירת רכבות: אם כן, אי שם מאחורי החומות האלה יש איזשהו עולם; אנשים יכולים לנסוע ברכבות. זה נראה לנו מוזר. אז קלטנו שאנחנו כלואים. ברחובות הגטו שרו אז שיר שתיאר את התחושה:

לאן עלי ללכת? – כל הדרכים סגורות.
 לאן עלי ללכת? – שואלים אותי יומם וליל.
 לאן עלי ללכת? – אומרים לי להיעצר.
 לאן עלי ללכת? היכן הדרך? איפה החוף?
 השיבוני חזרה, "כי הנך יהודי".^[9]

- מה מסמלת בעבור רות המוזיקה שהיא שומעת מהחלק הארי של ורשה?
- האם לשירי הגטו, על פי עדותה של רות, הייתה אותה משמעות כמו למוזיקה שנשמעה מעבר לחומות הגטו? הסבירו.

בשיעור זה נכיר כמה שירים שחוברו והושרו בגטו ורשה ונהיו פופולריים מאוד בקרב הציבור בגטו, ונבדוק אילו משמעויות היו לשירים אלו בהתמודדותם של היהודים עם החיים בגטו.

הכניסה לגטו במפגש הרחובות זלזנה ולשנו

"רחמנות"

האזינו למנגינת השיר.

- איזו אווירה משרה המוזיקה?

קראו את מילות השיר:

רְחֻמָּנוֹת

מילים: לא ידוע

לחן: לא ידוע

תרגום מיידיש: משה הוך

הו חוֹסוּ, נָא רְחֻמוּ
 פֶּת לָחֵם נָא הַשְּׁלִיכוּ
 פִּסוֹת לָחֵם שְׂיִשְׁנוּ,
 קִלְפוֹת לָחֵם שְׂיִבְשׁוּ,
 פְּרוּרִים שְׁעוּד נוֹתְרוּ,
 נָא רְחֻמוּ

Voices of the ghetto: Warszawa, 1943 .Canada 1993.

על פי עדותה של אירקה יאנובסקה, ניצולת גטו ורשה, זימרה את השיר פושט יד אשר עבר מחצר לחצר בבתי גטו ורשה עם רעייתו החולה וששת ילדיה. השיר נהיה נפוץ מאוד בגטו, וילדים רבים שרו אותו.

- מה הילדים מבקשים מהעוברים והשבים? איזה שינוי עוברת הבקשה הזאת בשיר? על מה מעיד שינוי זה?

- מה מאפיין את מבנה השיר? (התייחסו לאורך השורות, לאורך השיר כולו ולמילים הבולטות בשיר.) נסו לחשוב על הקשר בין התוכן לבין המבנה.
- האם לדעתכם יש התאמה בין המילים ללחן? במה?
- השיר היה נפוץ מאוד בקרב הילדים הקבוצנים בגטו. מדוע לדעתכם בחרו הילדים במצב קשה זה לבטא את בקשתם לעזרה באמצעות שיר? היעזרו בעדות המצורפת.

רחוב נלבקי, המרכז המסחרי היהודי, הומה כתמיד. עוברים ושבים אצים-נחפזים לדרכם. אין להם פנאי. לכולם, לכולם אין פנאי. איש אינו עוצר וולו לרגע קט, כדי לראות, כדי לשמוע, מה מבקשים הילדים הכחושים עטופי הקרעים. הנה ניצבת כאן משפחה, טף ללא הורים. ההורים אינם עוד – מתו, נעלמו. הנותרים – ארבעה ילדים קטנים – רוצים לאכול. והם מתחננים, שרים במקהלה: "האט רחמנות, גיט א שטיקאלע ברויט!" ("רחמו נא, הבו לנו פרוסת לחם!")... השיר... מוכר היטב בגטו ורשה. ברחוב זמנהוף וגם ברחוב גנשה 12 עומדים ילדים. קבוצות קבוצות, והם שרים, שרים. ואף רוקדים. ואילו תוכן פזמונים אלה תמיד אחד: לחם --- פרוסת לחם. אתה מתרחק והולך והשירה על הלחם אשר איננו, אינה מרפה ממך. היא מלווה אותך בכל מקום, בכל שעה. העיניים, עיני הילדים הרעבים, מתבוננות בך בלי הרף, מתחננות, מאשימות... [4]

"מעות, מעות"

קראו את הקטע שלפניכם וענו על השאלה.

ב-11 בספטמבר 1941 התפרסמו בעיתון הבונד יונגט שטימע בגטו ורשה הדברים האלה:

עסקני הקהילה היהודית החליטו לעשות דבר מה, כדי להקל את מצוקת דלת העם בווארשה בחורף המתקרב. הם מבקשים להכין מלאי בשביל האוכלוסייה. דומה איפה כי יפה מצדם. אולם לשם כך נחוצים מליוני זלוטי. מנין לוקחים אותם? התשובה הנכונה היא: ממי שאין לו. ואין חסרים כאלה בגטו. על אף המחסור הגדול, יש לא מעטים בגטו שעשו מילונים במלחמה, על חשבון ההמונים היהודים הרעבים והמיוסרים. והרי המעשה הנכון – כך נראה – הוא ליטול מאלה הגדושים ממון, מן

ילדים מקבצים נדבות בפתח חנות בגטו.

העשירים. לא, זה לא עלה בדעתם. הם מצאו דרך קלה יותר: כל אחד חייב לתרום להכנת המלאי. אחד עשיר אחד עני – שניהם שווים. אלה הזוללים וסובאים מדי יום באלפים חייבים לתת בדיוק אותו סכום הנדרש גם מן הקבוצנים שברחוב, הגרים בריכוזים וצבים מרעב. שהרי "בגטו... כולם שווים" [5].

- אילו תופעות העיתון מבקר?

האזינו לשיר וקראו את מילותיו:

מְעוֹת, מְעוֹת

מקום החיבור: גטו ורשה

מילים ולחן: לא ידוע

תרגום מיידיש: משה הוך

מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת.

אם אין לך מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת.

מס'ר מיד התלוש וְאִמְרֵי יָפָה שְׁלוֹם.
מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, אֵין עוֹד כְּמוֹתֵן.

מְעוֹת, מְעוֹת, אֵין עוֹד כְּמוֹתֵן.
הַמְנַהֵל הַיְהוּדִי גוֹבֵה מְאֵתְנוּ מְעַשֵׂר,
וְלֵנוּ בְתִמְוָרָה לָחֵם וְסִכְרִין מוֹסֵר.
מְעוֹת, מְעוֹת, אֵין עוֹד כְּמוֹתֵן.

...

מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, אֵין עוֹד כְּמוֹתֵן.
בְּבֵית נְהַגְתִּי לֶאֱכֹל תַּפּוּזִים,
כָּאֵן אֲנִי מְאָכֵל לְכִנִּים וְלִפְרָעוּשִׁים.
מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, אֵין עוֹד כְּמוֹתֵן.

....

מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, אֵין עוֹד כְּמוֹתֵן.
אֲשֶׁת הַיּוֹשֵׁב-רֹאשׁ תִּסְרָקֶתָהּ מְסֻדָּרֶת,
וְלִילָדִים אֵין פֶּת לְאֶרְוַחַת-הָעֶרֶב.
מְעוֹת, מְעוֹת, מְעוֹת, אֵין עוֹד כְּמוֹתֵן

Maoot, **Ghetto-Tango** disc, performance, Adrienne Cooper, Traditional Crossroads, New York 2000.

השיר חובר בגטו ורשה, המחבר אינו ידוע. המילים הותאמו ללהיט ג'ז אמריקני מלפני המלחמה. את הבית האחרון הוסיפה ניצולת הגטו יאנינה ז'ימאן שלדבריה הייתה שרה אותו עם חברותיה בגטו ורשה. השיר היה נפוץ מאוד בגטו. השיר מזכיר בסגנונו את "צ'סטושקה" – שירה עממית פופולרית מאוד ברוסיה שתוכנה עליז ומתובל באירוניה, בעיקר בנושאים חברתיים, והמזמרים נוהגים להוסיף לה בתים משלהם.

- מה מקומו של שיר זה בהתמודדות עם הבעיה המתוארת בעיתון? מה יתרונו של שיר, לעומת עיתון וכדומה, בעיסוק בבעיות מעין אלו?
- איזו אווירה משרה המוזיקה? איך אפשר להסביר את הבחירה להתאים את המילים שעניין הוא נושא רגיש וטעון מאוד במציאות החיים בגטו ללהיט ג'ז אמריקני?

קראו את הקטעים שלהלן, מיומניהן של רחל אוירבך ומרי ברג בגטו ורשה, וענו על השאלות:

29 באוקטובר 1941:

"ב'קפה אומנות' ברחוב לשנו מושרים מדי יום ביומו פזמוני סטירה על המשטרה, על שירות-האומניבוסיים, ה'ריקשות', ואף [...] על הגסטאפו. גם מגיפת הטיפוס משמשת נושא להלצות. זהו צחוק מתוך דמעות, אך בכל זאת צחוק הוא! זהו הנשק היחידי בידינו! אנשים צוחקים למוות ולציווי הנאצים. הצגות ההומור זוכות תמיד להצלחה רבה. בתחילה לא יכולתי לשאת את בדיחותיהן, שנסובו על המאורעות הטראגיים ביותר בהוי הגטו, אך קמעה-קמעה נוכחתי, כי בהן בלבד נמצאת תרופה לתחלואנו.^[6]

29 במאי, 1942:

לאחרונה... מושר הרבה הפזמון הבא, שנלקח מן הסתם מבמת איזה בית-קפה: "אוי מאעס..." [הוי, מעות...].

מזמרים את הפזמונים האלה אמהות וילדיהן, בשירת סולו ובדואטים, בשלישיות ורביעיות, מנגנות אותם תזמורות- רחוב....¹⁷

- מה אפשר ללמוד מקטעי יומן אלו על יחסו של הציבור בגטו לשיר זה ולשירים מסוגו? איזה הסבר נותנת לכך מרי ברג ביומנה?

"טרבלינקה"

האזינו לשיר הבא, קראו את מילותיו וענו על השאלות:

טרבלינקה

גרסת קליש-מייסטר

מילים: לא ידוע

לחן: לא ידוע

תרגום מיידיש: חנה ידור-אבני

שם, סמוך לכפר

מקום האומש לגפלאץ נקבע.

ובצפיפות הנוצרה

של קרון רכבת,

שם זעקה קורעת לב,

אל אמו זועק לו ילד רך:

אותי לבד את כן עוזבת,

אני רוצה להיות כן רק אתך!

משטרת היהודים,

צוטה: "החישו צעדים!

רעב, מחסור, שם ל'א תדעו,

פת בשפע תקבלו".

וכך הולחנו שולל,

כי לחם יש לכל דיכפין [=לכל מי שצריך]

ואיש מאתנו ל'א האמין

שבטרבלינקה המנות ימתין.

בואי, שובי, אמא'לה שלי,

בואי, בואי, אוי חזרי,

בואי, שובי, אמא'לה שלי,

אף פעם ל'א נשארת לי לבדי.

כפר טרבלינקה,

ליהודים הוא בית עולם.

הבא אליו נשאר כבר שם.

נשאר לנצח שם.

כל הבאים,

אח ואחות, גם אבא ואמא,

וְשֵׁם הֵם מוֹצְפִים בְּרַעַל, סֶם
וְשֵׁם נִגְזַר סוֹפִם.

על פי עדויות, זמן קצר לאחר ראשית האקצייה הגדולה התחילו לשמוע את השיר הזה בגטו ורשה. מהשירים שנכתבו בתקופת השואה, לשיר זה נכתב מספר הגרסאות הגדול ביותר. תפוצתו הייתה רחבה מאוד – הוא הגיע כמעט לכל מזרח אירופה ומרכזו.

- בחרו משפט מהשיר שנגע ללבכם במיוחד. הסבירו את בחירתכם.
- איזו אווירה משרה המוזיקה? מה משמעותה של המוזיקה לדעתכם בשיר מעין זה?

קראו את המקורות שלהלן וענו על השאלות.

שושנה קליש, ניצולת מחנות אושוויץ ופטרסוולדאו, מספרת: הפעם הראשונה ששמעתי על טרבלינקה הייתה במחנה עבודה בפטרסוולדאו [בגרמניה]... לשם נשלחנו אחותי אני מאושוויץ באוגוסט 1944. הקבוצה שלנו צורפה לכ-800 נערות יהודיות מפולין שעבדו במפעל תחמושת גרמני. הבנות האלה היו בגטאות ובמחנות אחרים לפני פטרסוולדאו, וכמה מהן כבר ידעו על קיומו של טרבלינקה. הן ששרו את השיר "טרבלינקה". אני עדין נזכרת בתחושה מבשרת הרעות שהשיר עורר בנו כאשר האזנו לו בשיאם של האומללות והמחסור שהיינו נתונות בהם. מעט מאוד ידענו אז על זוועות המחנה הזה.^[8]

יהודים ממתנים בכיכר ה'אומשלגפלץ' לגירושם למחנות ההשמדה, 1943

ב-1944 פרסם בוורשה הוועד היהודי הלאומי במחתרת קובץ שירים על כיליונם ומאבקם של יהודי פולין. ולדיסלב ברטושבסקי, מפעילי תנועת המרי הפולנית ולימים חסיד אומות העולם, מעיד: קובץ השירים עשה רושם רב... החלטנו לשלוח את השירים לחוץ-לארץ, כדי שיסייעו בידינו להזעיק את העולם. שלחנו אותם יחד עם הדו"חות הסודיים והמכתבים של תנועת המחתרת היהודית... שיר קטן הוספנו לקובץ. קטע משיר-עם, שהושר ע"י הפועלים בבתי-המלאכה בגטו ורשה אחר האקצייה הראשונה של חודשי יולי-ספטמבר 1942: "טרבלינקה" ...^[9]

- על פי עדויותיהם של שושנה קליש וולדיסלב ברטושבסקי, איזה תפקיד מילא שיר זה בשואה?
- מדוע לדעתכם דווקא שיר זה שנכתב על השילוחים מגטו ורשה לטרבלינקה התפשט בגטאות ובמחנות השונים והיה לשיר הנפוץ ביותר בשירי העם שנכתבו בשואה?

ג. סיכום: דיון – התפקידים השונים שמילאה השירה בגטאות אלו

- אילו ממדים במציאות החיים בגטו מתחדדים באמצעות ההאזנה לשירים אלו והקריאה עליהם?
- בחרו שיר או מקור אחד, והסבירו איזו משמעות הוא הוסיף על הבנתכם את מורכבות חיי הגטו.

- [1] משה פראגר, **מן המיצר קראתי – שירי הגיטאות, מחנות העבדות, חצרות המוות, הפרטיזנים, הנקם והקרב**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט, עמ' ט'.
- [2] Gilbert Shirli, *Music in the Holocaust, Confronting Life in the Nazi Ghettos and Camps*, Oxford 2005, p.198
- [3] רות ציפריס, **אל מול האבדון**, תל אביב תשנ"ה, עמ' 33-34
- [4] אברהם לנצמן, **נעורים בדרכים 1939-1945**, יחדיו, תל אביב 1992, עמ' 42-45
- [5] יוסף קרמיש (עורך), **עיתונות המחתרת היהודית בורשה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ד, כרך שלישי: יולי-אוקטובר 1941, עמ' 307.
- [6] מרי ברג, גטו ורשה, **יומנה של מרי ברג**, נ' טברסקי, תל אביב 1946, עמ' 101
- [7] רחל אורבר, "מיומן הגטו", בתוך יצחק גרינבאום (עורך), **אנציקלופדיה של גלויות**, כרך א: ורשה, חברת אנציקלופדיה של גלויות, ירושלים ותל אביב, ניסן תש"ג, עמ' 650-651
- [8] Shoshana Kalisch and Barbara Meister, *Yes, we sang; Songs of the Ghettos and Concentration Camps*, Harper and Row, New York 1985, p.106
- [9] אדולף אברהם ברמן, "שירה מן התהום", בתוך צבי שנר ושלמה דרך (עורכים), **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה, מאסף א', בית לוחמי הגטאות, קיבוץ לוחמי הגטאות תש"ל, עמ' 289-295